

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ОСОБИ НА ПОВАГУ ДО ГІДНОСТІ ПРИ ПРИЙНЯТТІ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Наталія Марушак,

*канд. юрид. наук,
доцент кафедри історії та теорії держави і права,
конституційного та адміністративного права
Чернігівського державного інституту права,
соціальних технологій та праці*

У статті проаналізовані особливості механізму гарантування права особи на повагу до гідності при прийнятті процесуальних рішень на стадії досудового розслідування та сформульовані пропозиції, спрямовані на його вдосконалення.

Ключові слова: досудове розслідування, процесуальне рішення, повага до гідності, особа.

Владний характер діяльності щодо застосування норм права виявляється у змісті рішень та засобах, що вправі використати посадова особа, яка виносить рішення, щоб забезпечити його виконання. Він пов'язаний із системою численних прав і гарантій усіх суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності. Процесуальні рішення виступають не лише як засоби виконання обов'язків посадових осіб та органів держави, а й як спосіб реалізації прав і законних інтересів учасників процесу. Адже рішення з процесуальних питань є юридичним фактом, що викликає виникнення, зміну або припинення правовідносин, в яких суб'єкти процесуальної діяльності реалізують свої права.

Будь-яка стадія процесу характеризується тим, що результати її діяльності відображаються у процесуальних актах, які приймаються або виносяться суб'єктом процесу [1, с. 115]. На стадії досудового розслідування такі рішення приймають: особа, яка провадить дізнання, орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя. Саме за процесуальними документами, їх якістю й ефективністю можна судити про якість діяльності правоохоронних органів. Як зазначив О. Михайленко більшість документів, складених органами розслідування, прокуратури й суду, мають велике морально-виховне значення. До них перш за все належать обвинувальний висновок, вирок, які оголошуються публічно. Процесуальні акти тягнуть за собою також і психологічні наслідки, наприклад душевне переживання, хвилювання, побоювання за себе або за своїх близьких, за їх долю [2, с. 74]. А це не може не позначитися на відчутті власної гідності або гідності близьких, особливо, коли процесуальні документи складаються або виносяться з

порушенням закону, не містять необхідної, іноді надзвичайно важливої, інформації, не оформляються належним чином або включають до свого змісту подробиці, відомості, що безпосереднього до справи відношення не мають, але у разі їх розголошення заподіюють шкоду гідності особи.

Ми поділяємо точку зору П. Лупінської, згідно з якою кримінально-процесуальні рішення будемо розуміти як правові акти, виражені у встановленій законом правовій формі, в яких органи дізнання, слідчий, прокурор, суддя або суд у межах своєї компетенції, у визначеному законом порядку дають відповіді з правових питань у справі, які містять владне волевиявлення про дії, що впливають із устанавлених обставин і приписів закону, спрямованих на вирішення завдань кримінального судочинства [3, с. 21–22].

Чинне кримінально-процесуальне законодавство поняття «рішення» використовує для роз'яснення таких процесуальних актів, як вирок, постанова, ухвала. На нашу думку, про прийняте процесуальне рішення можуть свідчити також протоколи слідчих і судових дій. Процесуальні акти завжди пов'язані з конкретною кримінальною справою, з певними життєвими ситуаціями, а тому є актами індивідуальними. У той самий час за своєю соціальною природою кримінально-процесуальні рішення є управлінськими рішеннями, бо є ланкою правозастосовної діяльності. У кримінальному процесі це діяльність спеціальних правоохоронних органів і суду. Тільки суд, прокурор, слідчий, орган дізнання правомочні застосовувати норми кримінально-процесуального права. Саме на них закон покладає обов'язок у межах своєї компетенції порушити кримінальну справу в кожному ви-

падку виявлення ознак злочину, вжити всіх передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і до їх покарання (ст. 4 Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК) України). Ці органи зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, виявити як обставини, що викривають, так і обставини, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність (ст. 22 КПК України).

Не можна не погодитись із О. Михайленком, що серед вимог до кримінально-процесуальних актів, особливе місце займає законність, яка означає, що складений процесуальний документ повинен відповідати тим правовим нормам, на підставі, в порядку та на виконання яких він прийнятий. Процесуальний акт визнається законним, якщо: його назва передбачена законом; винесений компетентним органом з дотриманням установлених законом вимог; його прийняття та зміст співвідносяться з процесуальною формою; документ містить усі необхідні реквізити та дотримана послідовність винесення процесуального акта [2, с. 86]. Кожне процесуальне рішення (кримінально-процесуальний акт) має бути мотивованим. Відсутність мотивування висновків або неправильне його викладення робить рішення непереконливим [1, с. 168; 3, с. 28].

Метою цієї статті є аналіз механізму гарантій права особи на повагу до гідності при прийнятті процесуальних рішень на стадії досудового розслідування та формування пропозицій, що сприятимуть усуненню існуючих недоліків у правовому регулюванні цього механізму.

Відхід від установлених законом вимог може потягти за собою серйозні наслідки – втрату документом юридичної сили, недопустимість доказів; обов'язок суду допитувати понятих, слідчих як свідків для того, щоб з'ясувати обставини складання того чи іншого акта, та відповідно перевірити законність і обґрунтованість прийняття того чи іншого рішення. На нашу думку, процесуальні документи, культура їх складання віддзеркалюють ставлення особи, яка проводить розслідування, до своєї діяльності, до осіб, які беруть участь у справі, до їх прав і свобод, зокрема, до права на повагу до їх гідності.

Як зазначав А. Дубинський, серед найбільш характерних умов, які в сукупності забезпечують законність кожного процесуального рішення, що приймається органом розслідування, є забезпечення законних прав осіб, ін-

тереси яких зачіпає прийняття рішення. Питання забезпечення законних прав має бути відображене в самому процесуальному рішенні. Крім того, слідчий зобов'язаний виконати низку спеціальних дій, спрямованих на забезпечення законних інтересів відповідних осіб; повідомити їх про рішення, що приймається, роз'яснити права й обов'язки, у тому числі на оскарження цього рішення, пред'явити для ознайомлення певні документи, якщо необхідність цього випливає із закону, тощо [4, с. 66–67].

Чітко регламентований характер складання процесуальних актів передбачає дотримання не тільки формальних вимог, установлених законом, а й вимог моральних. Процесуальні рішення слідчого як результат його правозастосовної діяльності можуть і повинні повною мірою відповідати принципу законності та враховувати вимоги моральності. Високоморальні принципи гуманізму, шанобливе ставлення до людей у поєднанні з правовими принципами уможливають творчий підхід до винесення слідчих рішень із урахуванням конкретних ситуацій, уникаючи при цьому шаблонів, правильне оцінювання дій учасників кримінального процесу, які мають у справі самостійний правовий інтерес [5, с. 44].

Шкода гідності може бути заподіяна й у разі внесення до запитів, довідок, процесуальних актів та інших документів відомостей, що необґрунтовано паплюжать і принижують громадянина, упереджують його винність. Часто у невдало складених запитах, що надсилаються на підприємство, в установу, організацію з вимогою надати необхідні для розслідування справи довідки, характеристики й інші матеріали, без будь-якої необхідності наводиться фабула справи, вказується на винність особи, матеріали на яку запитуються. Такі запити підризують авторитет громадянина, неправильно орієнтують громадську думку та по суті провокують підготовку тенденційної відповіді. Така практика не є допустимою. Від рівня культури складання процесуальних документів залежатиме авторитет судових і правоохоронних органів, дотримання законності, виховна роль кримінального судочинства. Як зазначає Т. Рябініна, все це в сукупності можна назвати культурою процесуальних документів, яка посідає важливе місце у культурі кримінального процесу [6, с. 204].

Проблема забезпечення поваги до гідності особи при прийнятті процесуального рішення на стадії досудового розслідування тісно пов'язана з діяльністю органів слідства. Особливої гостроти проблема поваги до прав особи та її гідності набуває саме у сфері діяльності тих органів, які для виконання свого основного завдання щодо захисту людини й її прав від злочинних посягань змушені час-

то діяти методами, що прямо або опосередковано обмежують ці права, хоча їх професійно-моральна культура, виходячи з вимог суспільного обов'язку, честі, совісті, соціальної справедливості, повинна виключати можливість застосування ними недозволених заходів впливу на людей [7, с. 6–7].

О. Кобліков стверджував, що відступ від вимог закону у випадках, коли формальне застосування правової норми може викликати несправедливість, не є виправданим; закон, як правило, надає правозастосовувачу достатні можливості для прийняття тільки справедливого рішення [8, с. 135–136].

В. Маляренко звертає увагу на недбалість при розслідуванні кримінальних справ, порушення процесуальних норм, односторонність і неповноту, передусім щодо перевірки пояснень і показань підозрюваного, обвинуваченого, правову малограмотність слідчих і дізнавачів. Він зазначає, що «простежується обвинувальна тенденція слідчих, що виявляється навіть у намаганні «вибити» докази та фальсифікувати документи. У багатьох справах помітна відверта повільність у проведенні розслідування. Нагляд з боку прокуратури у більшості випадків слабкий або недостатньо енергійний. Контроль суду за проведенням окремих слідчих дій недостатньо ефективний» [9, с. 125].

Як показав аналіз кримінальних справ, нерідко слідчі приймають такі рішення і складають такі документи, форма та зміст яких свідчить, що слідчі не здатні забезпечити не тільки право кожного учасника на повагу до його гідності, а й виконання вимог закону щодо підстав і порядку проведення процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень [10, с. 195–201].

Всі ці та багато інших обставин породжують явища, що не сприяють якісному правосуддю, є свідченням неповаги до людини, її прав, гідності. Порушення вимог закону особами, які відповідають за успішне вирішення завдань кримінального процесу, призводить до слідчих і судових помилок, приниження гідності особи, обмеження законних прав і свобод учасників процесу, зниження виховного впливу кримінально-процесуальної діяльності, правового нігілізму. Більше того, інші учасники процесу (обвинувачені, потерпілі, свідки) самі порушують покладені на них законом обов'язки, заважають встановленню істини у справі найчастіше саме тоді, коли бачать з боку слідчих, прокурорів, суддів зневажливе ставлення до дотримання правових норм, необ'єктивність і некритичність в оцінці матеріалів справи та прийнятті рішень. Якими б не були причини порушень закону (недосконалість закону, традиції та звичаї, що склалися, вимоги начальників, бажання до-

могтися необхідного результату тощо) виправдовувати їх не можна. Будь-які порушення закону, навіть норм, іменованих іноді на практиці «формальними», «процедурними», є проявом безкультур'я [8, с. 150–162] і допускаються вони, на нашу думку, через нерозуміння соціальної цінності процесуального права та зневаги до людини, її гідності.

Прийняттю законного, обґрунтованого та справедливого процесуального рішення сприяє той факт, що поряд з іншими професійними групами, що виробили свої кодекси честі, починаючи з часів знаменитої клятви Гіппократа (кодекси честі лицаря, дворянина, купця, офіцера й ін.), для судових і прокурорських працівників, для працівників органів внутрішніх справ розроблені та затверджені кодекси професійної етики, що здатні підтримувати моральний престиж представників цих органів, уселяти довіру, повагу до них. Так, згідно з Кодексом професійної етики судді він повинен здійснювати судочинство в межах і порядку, визначених процесуальним законом, виявляти при цьому тактовність, ввічливість, витримку та повагу до учасників судового процесу й інших осіб. А працівники органів внутрішніх справ, відповідно до етичного кодексу працівника органів внутрішніх справ України, схваленого колегією МВС України 05.10.2000 р. № 7КМ/8 зобов'язані керуватися у службовій діяльності і повсякденному житті та поведінці законодавством України, системою етичних норм і при виконанні своїх функціональних обов'язків ставитися до громадян справедливо, уважно, доброзичливо, з почуттям поваги до людської гідності, не допускаючи при цьому жодних проявів дискримінації.

Але, на нашу думку, цього недостатньо. Зазначені в етичних кодексах норми спрямовані на вирішення етичних питань і не можуть застосовуватись як підстави дисциплінарної відповідальності, визначати ступінь провини. Для підвищення авторитету органів розслідування, їх відповідальності й ефективності, закріплення самостійності та незалежності слідчих в їх процесуальній діяльності необхідна серйозна правова база. Одного Кримінально-процесуального кодексу тут недостатньо.

Для вирішення завдань кримінального судочинства, щоб досудове слідство в Україні було об'єктивним, справедливим та ефективним, слідчому, його статусу та діяльності потрібна серйозна державна увага, конституційне регулювання. На жаль, питання про діяльність слідчих органів, яке можна назвати одним із найважливіших у системі органів, зобов'язаних забезпечувати охорону прав і свобод людини, її гідності, залишається неврегульованим на законодавчому рівні. М. Ми-

хеєнко справедливо вважав таке ставлення до слідчого та слідства ненормальним [11, с. 177]. Сьогодні цю точку зору підтримують як науковці, так і практики. Так, О. Баулін зазначає, що всебічне, повне й об'єктивне дослідження слідчим обставин справи сприяє її розгляду та справедливому вирішенню в суді. За своєю метою, предметом, деякими умовами та досить чітко визначеною законом формою процесуальна діяльність слідчого багато в чому схожа з діяльністю судді щодо здійснення правосуддя. Слідчий, як і суддя, може бути дійсно об'єктивним при дослідженні доказів у кожній справі лише тоді, коли він буде процесуально незалежним суб'єктом судової влади, який підпорядкований тільки закону [12, с. 346–349]. Цю точку зору підтримує П. Коляда, який вважає, що будь-яке, не передбачене законом, втручання у діяльність слідчого при провадженні досудового слідства має бути заборонено. Той, хто впливатиме на слідчих, аби перешкодити всебічному, повному й об'єктивному встановленню обставин справи, повинен нести відповідальність згідно з чинним законодавством [13, с. 87]. На жаль, такого слідчого та такого слідства в Україні поки що немає. В. Маляренко зазначає, що причиною цього є та обставина, що слідчі не мають самостійності, оскільки фактично є однією із структур дізнання і по суті виконують функції дізнання. Незважаючи на те, що функція досудового слідства в системі кримінального судочинства має специфічний і досить самостійний характер, слідчі залишаються в адміністративно-організаційній залежності від прокуратури й органів дізнання в системі МВС, СБУ та ДПА, завдання яких значно ширші від тих, що покладаються на органи досудового слідства. Це зумовлює значний вплив на слідчих відомчих інтересів, поєднання процесуальної діяльності з іншими видами діяльності, обвинувальний ухил, суміщення суперечливих процесуальних функцій тощо [9, с. 129–130].

Сьогодні слідчий під час кримінально-процесуальної діяльності одночасно виконує три основні функції кримінального процесу: обвинувачення, захисту та вирішення справи. Таке становище в кримінальному судочинстві було притаманним інквізиційному кримінальному процесу, який не знав поділу функцій між його учасниками: всі функції покладалися на суд. Ще наприкінці XIX ст. В. Даневський звертав увагу на принципову помилку і практичну небезпеку поєднання в одній особі обов'язків судді та функцій сторін; ототожнення в слідчому цих функцій є великою помилкою, яка згубно впливає на хід переднього слідства, на його результати, врешті-решт і на вирішення справи по суті. Навряд чи може одна особа бути у справі й обвинува-

чем, і захисником. Ці функції принципово протилежні, не узгоджувані, насамперед у випадку, коли вони зосереджені в особі, яка бере активну участь у збиранні доказів, що викривають і виправдовують. Створене законом положення слідчого є психологічно фальшивим: дуже важко у справі, що досліджується стосовно певної особи, одночасно зосередити увагу, що рівномірно напружена, на двох різних сторонах справи; нелегко скласти собі дві протилежні точки зору, які перебували б у стані рівноваги та перевірялися б слідчим з однаковою ревнивистію, переконаністю, силою логічного мислення. Рівновага неминуче повинна порушитися, переважаюча увага й енергія дослідника повинні поступово повернутись у той чи інший бік [14, с. 29–30]. А. Сивачев та А. Липець слушно зазначали, що слідчий апарат, беручи активну участь у розкритті злочинів, може і зобов'язаний тією мірою, якою це від нього залежить, поставити заслін гонитві за «відсотком розкриття», що тягне за собою порушення законності [15, с. 23]. На жаль, ця проблема є актуальною і сьогодні.

За процесуальними інтересами слідчих у прийнятті процесуальних рішень сьогодні стоять так звані відомчі інтереси, джерелом яких нерідко виступають навіть підзаконні акти (накази, інструкції, вказівки тощо). Відомчий інтерес слідчих зумовлений також практичною діяльністю правоохоронних органів, оскільки саме через практику здійснюється реалізація закладених у законі та підзаконних актах установок. Будучи одночасно і посадовою особою, слідчий змушений визначати свою поведінку, з одного боку, залежно від того, наскільки вона сприятиме виконанню його процесуальних завдань, а з іншого – з урахуванням конкретних посадових обов'язків і відомчих інтересів. Призначення органу зумовлюється насамперед видами дорученої йому державою діяльності, які необхідні для виконання покладених на нього завдань.

У зв'язку з цим вважаємо прийнятним і таким, що відповідає вимогам принципу змагальності, нарівні з фігурою слідчого введення посади слідчого судді для організації судового контролю за провадженням досудового слідства. На нашу думку, це ще більше підкреслить автономність функції розслідування, підсилить дії змагальних витоків у досудовому провадженні шляхом поділу окремих видів кримінально-процесуальної діяльності, а також стане додатковою гарантією забезпечення поваги до гідності особи.

У кримінальному процесі, передусім на стадії прийняття процесуального рішення, досудового розслідування, коли з метою правильного вирішення справи застосовується або може застосовуватися кримінально-про-

цесуальний примус не тільки до підозрюваного, обвинуваченого, а й до потерпілого, свідка й інших осіб, необхідно створити особливо надійний механізм гарантій від необґрунтованого приниження соціальної цінності, значущості особи. Таку охоронну, захисну функцію має виконувати принцип поваги до гідності особи. Цей принцип є сукупністю правових норм і полягає у закріпленні обов'язку суду, судді, прокурора, слідчого, особи, яка здійснює дізнання, при виконанні процесуальних дій і прийнятті рішень не допускати приниження гідності осіб, які беруть участь у справі. Більше того, органи та посадові особи держави зобов'язані вживати необхідні заходи для забезпечення безпеки, гідності осіб, які беруть участь у справі, членів їх сімей чи близьких родичів від можливих на них посягань з боку будь-кого.

За таких умов логічною є фіксація загальної норми про забезпечення поваги до гідності у розділі «Основні положення» КПК України, оскільки вона поширюється на всі стадії кримінального процесу, всі дії органів і посадових осіб, які ведуть процес, на всіх учасників кримінального судочинства. Тільки за умови реального закріплення у КПК України принципу поваги до гідності можна вести мову про створення умов забезпечення охорони прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, тільки дотримання вимоги поважати гідність допоможе збалансувати кримінальний процес, зробити його гуманним, цивілізованим.

Література

1. Зеленецький В. С., Глинская Н. В. Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе Украины. – Х., 2006. – 336 с.
2. Михайленко А. Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан. – К., 1999. – 448 с.
3. Лушинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство и практика. – М., 2006. – 174 с.
4. Дубинский А. Я. Исполнение процессуальных решений следователя: правовые и организационные проблемы. – К., 1984. – 184 с.
5. Джига М. В. Забезпечення правового статусу обвинуваченого у процесі досудового розслідування: проблеми законності та доцільності. – К., 2005. – 168 с.
6. Рябишина Т. К. Нравственные начала уголовного процесса. – Курск, 2001. – 224 с.
7. Кожевников В. В. Современные проблемы профессионализма сотрудников органов внутренних дел // Следователь. – 1998. – № 7. – С. 2–7.
8. Кобликов А. С. Законность – конституционный принцип советского уголовного судопроизводства. – М., 1979. – 200 с.
9. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. – К., 2005. – 512 с.
10. Марущак Н. В. Забезпечення права особи на повагу до її гідності на стадії досудового розслідування у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2010. – 251 с.
11. Михеєнко М. М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні // Вибрані твори. – К., 1999. – 240 с.
12. Баулін О. А. Реальне забезпечення процесуальної незалежності слідчого у майбутній правовій системі України // Концепція розвитку законодавства України. – К., 1996. – С. 346–349.
13. Коляда П. В. Проблеми досудового слідства у кримінальному процесі. – К., 2001. – 208 с.
14. Даневский В. П. Наше предварительное следствие: его недостатки и реформа. – К., 2003. – 142 с.
15. Липец А. Я., Сивачев А. В., Осин В. В. Законность и обоснованность предъявления обвинения / Под ред. В. В. Осина. – М., 1988. – 84 с.

The mechanism of guarantees of individual's right to respect his/her own dignity in taking the procedural decisions on the stage of pre-trial investigation is analyzed and the suggestions that cause the removal of the existent lacks are formed in the article.

В статтє проаналізовані особенности механизма гарантирования права личности на уважение достоинства при принятии процессуальных решений на стадии досудебного расследования и сформулированы предложения, направленные на его совершенствование.

